
Kaderdocument ervaringsdeskundigheid

◆ Gewijzigde versie januari 2013

Harrie van Haaster
Jean Pierre Wilken
Simona Karbouniaris
David Hidajattoellah

Januari 2013

COLOFON

Het Kenniscentrum Sociale Innovatie van de Hogeschool Utrecht is een bundeling van een aantal lectoraten op het gebied van zorg en welzijn, sociaal beleid, maatschappelijke participatie, ondersteuning en dienstverlening, arbeid, recht en veiligheid. Het doel van het kenniscentrum is om kennis te ontwikkelen, te bundelen en over te dragen ten behoeve van onderwijs en praktijk.

Deze publicatie kwam tot stand binnen het lectoraat Participatie, Zorg en Ondersteuning.

Een van de thema's van het onderzoeksprogramma van het lectoraat is de ontwikkeling en betekenis van ervaringsdeskundigheid.

Auteurs

Harrie van Haaster (IGPB)

Jean Pierre Wilken (Hogeschool Utrecht)

Simona Karbouniaris (Hogeschool Utrecht)

David Hidajattoellah (Anoiksis)

Jaar van uitgave

2013

Kenniscentrum Sociale Innovatie, Hogeschool Utrecht

Postbus 85397 - 3508 AJ Utrecht

Heidelberglaan 7 - 3584 CS Utrecht

Tel. 088-4819831

<http://www.participatiezorgenondersteuning.nl>

<http://www.socialeinnovatie.hu.nl>

samen met:

Instituut voor Gebruikersparticipatie en Beleid

Recht Boomssloot 31 a

1011 CS Amsterdam

Tel. 020 - 620 47 41

www.igpb.nl

Anoiksis

www.anoiksis.nl

Inhoudsopgave

1. DE OPKOMST VAN ERVARINGSDESKUNDIGHEID	4
2. ENKELE DEFINITIES EN BEGRIPSAFBAKENINGEN	8
2.1 ERVARING	8
2.1.1 <i>De bril van het cliëntenperspectief</i>	9
2.2 ERVARINGSDESKUNDIGHEID	10
2.2.1 <i>Vier aspecten</i>	10
2.2.2 <i>Deskundigheid leren</i>	11
2.3 ERVARINGSKENNIS	11
3. TOEPASSINGEN VAN ERVARINGSKENNIS.....	13
3.1 ERVARINGSDESKUNDIGE	13
3.1.1 <i>Wie is ervaringsdeskundig?</i>	13
3.1.2 <i>Zonder grens</i>	14
3.2 ERVARINGSWERKER	14
4. HET KENNISDOMEIN 'ERVARINGSKENNIS'	15
4.1 EVIDENTIE	15
4.2 KENNISDOMEINEN VOOR ERVARINGSKENNIS	16
4.3 DISABILITY STUDIES	16
5. HET PRAKTIJKDOMEIN 'ERVARINGSKENNIS VAN DE ERVARINGSWERKER'	17
5.1 VIJF PRAKTIJKDOMEINEN	17
5.2 ALGEMENE EISEN.....	19
5.2.1 <i>Specifieke eisen voor ervaringswerkers die werken in hulp- en dienstverlening aan</i>	20
5.2.2 <i>Specifieke eisen voor ervaringswerkers aan werken binnen en vanuit een organisatie:</i>	20
5.2.3 <i>Specifieke eisen voor ervaringswerkers die werken in opleiding en training:</i>	20
6. HET OPLEIDINGSDOMEIN ERVARINGSWERKER.....	21
6.1 WERKEN MET PERSOONLIJKE KENNIS	21
6.2 INTERESSE EN AGOGIE	21
6.3 LEREN OVER CLIËNTENPRAKTIJKEN.....	22
6.4 LEREN OVER DE POSITIE VAN DE ERVARINGSWERKER	22
6.5 COMPETENTIES	23
6.6 DIDACTIEK IN DE OPLEIDINGEN	24
6.6.1 <i>Praktijkleren</i>	24
6.6.2 <i>Conditie</i>	25
7. AANBEVELINGEN	26
8. LITERATUURREFERENTIES.....	28

Inleiding

Dit is de derde versie van het kaderdocument. Eerdere versies verschenen in 2010 en 2011. Het document is tot stand gekomen op verzoek van de Vakvereniging van Ervaringswerkers (VVvE) en de Landelijke Denktank Opleidingen Overleg Ervaringsdeskundigheid (LDOO). In de LDOO zijn vrijwel alle partijen betrokken die zich sterk maken voor de ontwikkeling van ervaringsdeskundigheid. Het betreft hier cliënteninitiatieven als HEE, opleidingen (ROC's en Hogescholen), alsmede kenniscentra en onderzoeksinstituten (IGPB, Kenniscentrum Ervaringskennis en Zelfhulp, lectoraten van hogescholen, Trimbos instituut).

Ervaringsdeskundigheid is populair. Met name binnen de GGz en de Verslavingszorg worden steeds meer ervaringswerkers in dienst genomen. Dit doet een toenemend beroep op opleidingsmogelijkheden, zowel op MBO als op HBO niveau, in reguliere opleidingen of in korte trajecten voor deskundigheidsbevordering en training. In de loop van de bijeenkomsten van het LDOO zijn deze ontwikkelingen besproken. Er werd gezocht naar de kenmerkende elementen van ervaringsdeskundigheid en naar de bijbehorende competenties. In de loop van deze zoektocht bleek een toenemende behoefte aan een duidelijk begrippenkader. Een helder begrippenkader vergemakkelijkt immers het ontwikkelen van beleid rond zowel ervaringsdeskundigheid zelf, als ook rond opleidingen, onderzoek en inbedding in de praktijk.

Vanuit de VVvE en de LDOO werd medio 2008 een werkgroep ingesteld, welke als taak kreeg een document op te stellen welke de stand van zaken weergeeft, alsmede een begrippenkader te ontwikkelen. De werkgroep is de afgelopen jaren regelmatig bij elkaar gekomen, heeft bronnen bestudeerd, concept teksten opgesteld en uitgebreid gediscussieerd over begrips- en domeinomschrijvingen. De afgelopen jaren heeft het document zich verder ontwikkeld, door besprekingen in het LDOO en nieuwe inzichten. Kortom, het is een groeidocument, dat ten doel heeft de grote schat aan ervaringsdeskundigheid en ervaringskennis die (ex)cliënten van GGz, Verslavingszorg en Maatschappelijke Opvang, een herkenbare plaats te geven, en verder tot bloei te brengen.

Het document bestaat uit de volgende delen:

1. De opkomst van ervaringsdeskundigheid
2. Begripsomschrijvingen
3. Het kennisdomein 'ervaringskennis'
4. Het praktijkdomein ervaringskennis van de ervaringswerker
5. Het opleidingsdomein ervaringswerker
6. Aanbevelingen

We danken de leden van de VVvE en de LDOO voor hun waardevolle bijdragen. We hopen dat met dit document weer een stap gezet wordt in de verdere ontwikkeling van ervaringskennis, als een volwaardig domein in opleiding, praktijk en onderzoek.

1. De opkomst van ervaringsdeskundigheid

Binnen de GGz en de Verslavingszorg is er grote belangstelling voor ervaringsdeskundigheid ontstaan. De vraag naar ervaringsdeskundigheid groeit snel (Van Haaster en Knooren, 2008). Sommige GGz-instellingen, zoals bijvoorbeeld Altrecht, Arkin en GGz Eindhoven nemen dit op in hun beleid en noemen een streefpercentage dat binnen afzienbare tijd 5-10% van hun medewerkersbestand een ervaringsdeskundige achtergrond zou moeten hebben. Ook in de recent verschenen visienota 'Naar herstel en gelijkwaardig burgerschap' van GGz Nederland (2008) wordt gepleit voor het meer inzetten van ervaringsdeskundigheid en ervaringskennis. In juli 2010 heeft GGz Nederland vervolgens een z.g. "Koersdocument Ervaringsdeskundigheid" in discussie gebracht, waarin zij een koers voor de GGZ instellingen uitzet voor de implementatie van ervaringsdeskundigheid in de instellingen. In dit Koersdocument is ruim gebruik gemaakt van dit kaderdocument. Op basis van dit koersdocument is in januari 2011 door GGZ Nederland de 'Agenda Inzet van Ervaringsdeskundigheid' vastgesteld. Hiermee beoogt GGZ Nederland een bijdrage te leveren aan het versterken van de positie van ervaringsdeskundigheid als vanzelfsprekend onderdeel van herstelondersteunende zorg. GGz Nederland heeft voor ogen dat in 2012 minstens 80% van de instellingen die langdurende zorg bieden ervaringsdeskundige medewerkers in dienst hebben en een beleid ontwikkelen op dit thema ('Agenda Inzet van ervaringsdeskundigheid', GGz Nederland 2010).

Wat 'ervaringsdeskundigheid' precies inhoudt is op dit moment een belangrijk gespreksonderwerp. De relatie tussen 'ervaringsdeskundigheid' en 'ervaringskennis' is een punt van discussie en onderzoek (zie bijvoorbeeld Van Haaster & Koster-Dreese, 2005; en Karbouniaris & Brettschneider, 2008). De eerste verwijzingen naar ervaringsdeskundigheid in de zorg vinden we reeds bij Van Hoorn (1995) bij het beschrijven van het patiëntenperspectief, al kreeg het toen nog niet de term "ervaringsdeskundigheid". In de kwaliteitscriteria welke door de LOC-LPR (koepelorganisatie cliëntenraden) werden ontwikkeld voor toetsingen van de zorg vanuit cliëntenperspectief was ervaringsdeskundigheid één van de geformuleerde criteria (LPR, 1996).

De meeste activiteiten en onderzoeken op dit gebied richten zich op ervaringsdeskundigheid in de breedte (cross-disability). Sommige onderzoeken richten zich op ervaringsdeskundigheid samenhangende met bijvoorbeeld een bepaald ziektebeeld, symptoom of diagnose, bv 'stemmen horen' of 'zelfbeschadiging'. Weerman (2008) heeft een aanzet gedaan om verschillende niveaus van ervaringsdeskundigheid te onderscheiden voor de verslavingszorg.

Ervaringsdeskundigen worden in toenemende mate onder deze titel door GGz-instellingen aangenomen en krijgen hier diverse taken op het domein van de sociaal-agogische beroepen: pedagogisch medewerker, voorlichter, begeleider, enzovoort (Karbouniaris & Brettschneider, 2008). De verwachting is dat de arbeidsmarkt voor ervaringsdeskundigen zich zal uitbreiden (Knooren en Haaster, 2008).

In een evaluatieonderzoek van Van Erp en anderen (2011), naar het Transitie-experiment in Eindhoven, waarbij studenten in een rol als ervaringsdeskundige werkzaam zijn binnen de GGz-Eindhoven blijkt dat een directe verbinding tussen de inzet van ervaringsdeskundigheid en herstelgerichte zorg onmisbaar is. Daarnaast vormt de samenwerking tussen GGzE, opleidingen (ROC Eindhoven, Fontys), gemeente en uitkeringsinstanties (UWV), -die het mogelijk maken om werk en scholing aan ervaringsdeskundigen aan te bieden- een succesfactor. De verschillende stakeholders zijn aangemoedigd om niet ieder vanuit hun eigen organisatie te redeneren en participeren, maar vanuit een gezamenlijk belang.

Een door de NVAO-erkende opleiding voor ervaringsdeskundigheid, zoals die wel ontwikkeld is in Vlaanderen, bestaat hier niet, maar diverse cursussen en opleidingsmogelijkheden zijn voorhanden. Initiatieven hiervoor kwamen uit de cliëntenbeweging en werden georganiseerd in samenwerking met expertisecentra.

Na het pionierswerk van de GOAL-opleiding in Rotterdam (Bassant, 1998) bieden nu een aantal ROC's een SPW opleiding aan die gekoppeld is aan eigen ervaringen: ook wel bekend onder de 'BGE'-opleiding (Begeleider GGZ met ervaringsdeskundigheid). Dit zijn ROC Zadkine, ROC Midden-Nederland, ROC Aventus en ROC Eindhoven. De mate waarin ervaringsdeskundigheid is opgenomen en uitgewerkt in het profiel, verschilt sterk per opleidingslocatie. Bij de ROC Zadkine is door het Trimbosinstituut al onderzoek gedaan naar inzet en scholing van BGE-ers (van Erp e.a., 2008). Een recente ontwikkeling is dat deze opleidingen onder druk staan, voornamelijk vanwege financiële redenen.

De TOED (traject Opleiding Ervarings Deskundigen) werd in 2000 ontwikkeld door Instituut voor Gebruikersparticipatie en Beleid, Fontys Hogeschool Sociale Studies en het Cliënten Belangen Bureau van de GGzE. Inmiddels worden er TOED opleidingen gegeven bij de Fontys Hogeschool Sociale Studies in Eindhoven en bij de Hogeschool van Amsterdam Maatschappij en Recht. Naast de TOED is er bij de Hogeschool van Amsterdam ook een vervolgtraining opgezet: de GEO (GGz Ervaringsagogische Opleiding).

Andere initiatieven die inmiddels ruim verspreid zijn, zijn de cursussen 'Herstellen doe jezelf' (Jacobs, 1998; De Laat, 2006) en 'Werken met eigen ervaring' die werden opgezet met Stichting Rehab'92, en het HEE-programma 'Herstel, Empowerment en Ervaringsdeskundigheid' (Boevink e.a., 2002) dat werd ontwikkeld in samenwerking met het Trimbosinstituut. Relatief nieuwe cursussen zijn de Groninger Opleiding ErvaringsDeskundigheid (GOED) van de Hanzehogeschool Groningen (sinds 2006) en de Basistraining Ervaringsdeskundigheid van Anoksis (sinds 2008....) en de masterclass ervaringsdeskundigheid van Zorgbelang Noord-Holland en Cliëntbelang Amsterdam (2012). Een nieuwe ontwikkeling is die van het leernetwerk, een digitaal platform gericht op intervisie en professionalisering o.a. via training en webinars. Dit is een initiatief van de Ervaringswijzer van SCIP (Samenwerkende cliënteninitiatieven en Projecten), zie: www.ervaringswijzer.nl.

Naast een aantal MBO- opleidingen, zoeken ook enkele HBO-opleidingen in het land de afgelopen jaren naar een verbinding tussen ervaringsdeskundigheid en de opleidingen binnen de sociale professies (Knooren en van Haaster, 2008).

Het betreft Fontys, Windesheim, Hanzehogeschool, Hogeschool Rotterdam, Christelijke Hogeschool Ede, Hogeschool Utrecht, Saxion Hogeschool, en Hogeschool van Amsterdam.

Momenteel is een opleidingsgids (Hidajattoellah & Karbouniaris, 2013) in ontwikkeling waarin de diverse opleidingsroutes zijn opgenomen. Opvallend is dat met name de sociaal agogische opleidingen zich inspinnen om ruimte te creëren voor ervaringsdeskundigheid binnen het HBO. Niet alle genoemde hogescholen bieden opleidingsroutes aan. Er zijn hogescholen die (in eerste instantie) experimenteren met het borgen van ervaringsdeskundigheid in delen van de vrije profilering binnen het curriculum, zoals in specifieke minoren en/of keuzeprogramma's (Hogeschool Utrecht, Hogeschool van Amsterdam, Hogeschool Ede).

Op andere plekken is het ervaringsleren en ervaringskennis als derde kennisbron opgenomen in het gehele curriculum (Windesheim), al dan niet in combinatie met het inrichten van aparte opleidingsgroepen (Fontys, Saxion). Onder de studentenpopulatie blijkt een groot aandeel eigen ervaringen te hebben binnen de GGz. Een deel van die studenten willen deze ervaringen ook benutten en expliciet inzetten in de hulpverlening. De HBO opleidingen hebben gemeenschappelijk dat zij opleiden tot hulpverlener en daarbij in het bijzonder aandacht besteden aan de ervaringskennis onder hun studenten.

Een HBO-ervaringswerker is een ervaringsdeskundige die zijn persoonlijke ervaringen heeft ontwikkeld tot individuele en collectieve ervaringskennis, deze kennis heeft verbonden met algemene competenties die in de beroepsopleiding verworven zijn, en bovendien deskundigheid heeft verworven om deze competenties in gezamenlijkheid in te zetten in specifieke beroepspraktijken (Landelijk profiel HBO ervaringsdeskundigheid, 2011).

In de praktijk blijkt dat naast de reguliere en erkende opleidingen voor ervaringsdeskundigen bij HBO en MBO ook het niet-officiële aanbod van cursussen en opleidingen van groot belang is. Ervaringsdeskundigen die zich verder willen ontwikkelen, willen dat niet alleen doen in drie-, vier- of vijf-jarige opleidingen. De vraag gaat onder meer uit naar kortere cursussen, met name voor ervaringsdeskundigen die niet beschikken over de vereiste vooropleidingen of die meer zien in trajecten voor bijscholing en extra training.

'Ervaringsdeskundigheid' groeit gaandeweg uit tot een nieuw domein binnen de GGz, de Verslavingszorg en de Maatschappelijke Opvang. Landelijke netwerken zijn tot ontwikkeling gekomen zoals het HEE-team, de Vakvereniging voor Ervaringswerkers (VVvE), het Platform van Ervaringswerkers binnen ACT teams. Een belangrijke bijdrage is geleverd door het programma Landelijk steunpunt Inzet Van Ervaringsdeskundigheid in de GGZ (LIVE) van kenniscentrum Phrenos/HEE en Trimbos-instituut dat in december 2012 werd afgesloten. Zie voor resultaten Van Erp e.a. 2012.

Bij Fontys is in 2009 de eerste HBO-opleiding met aandacht voor ervaringsdeskundigheid gestart. Bij de zorgaanbieders wordt gezocht naar de wijze waarop ervaringsdeskundigheid binnen de organisatie ingezet kan worden, met de daarbij behorende functiebeschrijvingen en salariëring. Voor een eensluidende visie, domeinbeschrijving, competentieprofiel en opleidingskwalificatie zijn verschillende initiatieven genomen. De ontwikkelingen wijzen in de richting van verdere professionalisering (Van Haaster en Knooren, 2008).

Deze 'professionalisering' is een punt van discussie. Sommige critici (Beijers, 2004; Isarin, 2005) waarschuwen voor het ingekapseld worden van de vrije en onafhankelijke cliëntenbeweging in een nieuw door de GGz gedomineerd kader.

Ervaringsdeskundigheid lijkt te vragen om een eigenstandige positie, niet alleen binnen een zorgorganisatie, maar ook binnen de wereld van onderzoek en onderwijs. Ook hier laat Isarin (2005) een waarschuwend woord horen. Zij wijst op het risico van de 'inlijving' van ervaringsdeskundigheid in het 'keurslijf' van de wetenschappelijke en professionele kennis. Zij benadrukt dat de 'body of knowledge' van ervaringsdeskundigheid zich onderscheidt van reguliere professionele kennis. Met name het subjectieve element dat 'wordt weggefilterd uit andere vormen van kennis' is hierin aanwezig: iets wat objectief een 'mug' lijkt, kan subjectief als een 'olifant' door je leven lopen. Iets wat wetenschappelijk gezien een klein verwaarloosbaar detail binnen een behandeling is, kan in iemands dagelijks leven van groot belang zijn (Weerman, 2008). Wil 'ervaringsdeskundigheid' in de zorg officieel erkend worden dan zal het een specifiek profiel moeten opstellen dat onderscheidend is van andere typen deskundigheid. Tegelijkertijd zal dit zich moeten voegen in het geheel van bestaande opleidings- en beroepskaders, wil het de erkenning krijgen die het verdient. Hier ligt een belangrijke uitdaging voor het ontwikkelen van leerroutes voor ervaringsdeskundigen binnen het reguliere onderwijs. Weerman (2008) wijst hier wel op een merkwaardige paradox: "Het opmerkelijke gegeven doet zich voor dat iemand die zich profileert als 'ervaringsdeskundige' juist niet een erkende opleiding blijkt te hebben gevolgd, terwijl een ex-verslaafde met een SPH-diploma zich daarentegen zelden met zijn ervaringskennis profileert. Een intrigerende ontwikkeling, en waarbij het de vraag is of deze leidt tot betere zorg: pijnlijke ervaringen vormen voor SPH'ers regelmatig het motief om in de verslavingszorg of psychiatrie te gaan werken. Deze ervaringen worden tot nu toe veelal miskend".

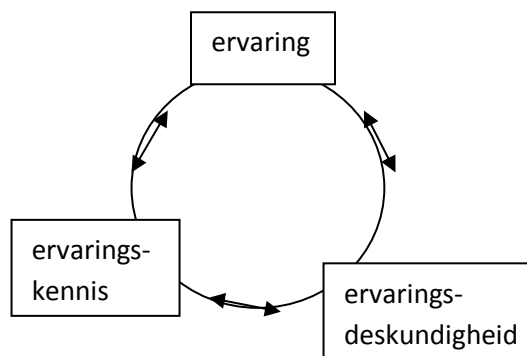
Binnen het reguliere opleidingsklimaat is weinig ruimte voor het verweven van eigen ervaringen binnen het professioneel handelen. De inbreng van die eigen ervaringen wordt daarentegen vaak wel gewaardeerd. Docenten kampen echter met een handelingsverlegenheid waar het gaat om het ontwikkelen en benutten van ervaringskennis.

Bovenstaande ontwikkelingen samenvattend tekenen zich de volgende uitdagingen af:

1. ontwikkeling van een consistent begrippenkader rond ervaringsdeskundigheid
2. ontwikkeling van een kennisdomein 'ervaringsdeskundigheid'
3. ontwikkeling van een beleidskader rond de inzet van ervaringsdeskundigheid in de praktijk. Het gaat hier zowel om de hulpverleningspraktijk als om de onderzoeks- en onderwijspraktijk
4. ontwikkeling van een beleidskader rond opleidingen ervaringsdeskundigheid.

2. Enkele definities en begripsafbakeningen rond het concept ervaringsdeskundigheid

Omdat ervaringsdeskundigheid een belangrijk begrip geworden is in vernieuwing van de GGz is het nodig verheldering te scheppen rond de definities van dit begrip en verwante begrippen. In schema 1 komt naar voren dat ervaring, ervaringskennis en ervaringsdeskundigheid circulair uit elkaar volgen. Ervaring kan via reflectie en het delen van ervaringen met anderen leiden tot ervaringskennis en/of ervaringsdeskundigheid. Reflectie hoeft niet noodzakelijkerwijs cognitief te zijn, maar kan ook praktisch zijn en een reflectie op de ervaringsdeskundige praktijk zijn en zo direct tot meer ervaringsdeskundigheid leiden. Verworven ervaringsdeskundigheid en ervaringskennis kunnen leiden tot nieuwe ervaringen. Ervaringskennis kan voortkomen uit ervaringsdeskundigheid of andersom. Er zijn dus geen directe oorzaak-gevolg verbanden:

Schema 1: De circulaire verbanden tussen ervaring, kennis en deskundigheid

Hieronder gaan we op de verschillende begrippen nader in.

2.1 Ervaring

Ervaring is direct en onbemiddeld. Elke ervaring is uniek. Ervaring doet ieder mens op vanaf voor zijn of haar geboorte. Ervaring wordt opgedaan via waarnemen: zien, horen, voelen, ruiken, proeven. Het gaat om ervaren van binnen en buitenwereld. Om je heen kijken en naar jezelf kijken. Naar anderen luisteren en naar jezelf luisteren, etc.

Een ervaring is direct wanneer die niet bemiddeld wordt door denken of taal. Een directe ervaring is een confrontatie met de werkelijkheid van je zelf of met de werkelijkheid om je heen. Het wordt ook wel een beleving genoemd.

Veel ervaring cumuleert in levenservaring en mogelijk in wijsheid. Ervaring leidt tot leereffecten en de ontwikkeling van persoonlijke waarden.

2.1.1 De bril van het cliëntenperspectief

In de westerse filosofie wordt de mens vanaf de Verlichting gedefinieerd naar zijn vermogen waar te nemen en na te denken. Immanuel Kant (1724-1804) noemt het een verplichting van de mens. In het Post-modernisme is de eigenschap van zelf kijken en nadenken opnieuw op de voorgrond gesteld. De filosofie spreekt cliënten aan om zelf waarnemingen te doen en zelf na te denken en daarbij niet blindelings te vertrouwen op God of de psychiater.

Denken en taal hebben een ingewikkelde invloed op de ervaring. Ze structureren de ervaring en kunnen ook beïnvloeden wat je waarneemt. Denk en waardesystemen kunnen in belangrijke mate bepalen hoe we de wereld en onszelf ervaren. Soms wordt wel beweerd dat we alleen dat waarnemen waar we woorden voor hebben. De taal 'slijpt' de ervaring.

Het cliëntenperspectief is te beschouwen als een waardesysteem van waaruit naar de werkelijkheid te kijken. Het vormt een bril die je in staat stelt sommige zaken waar te nemen die je anders niet kunt waarnemen. Bij een perspectiefwisseling, bijvoorbeeld naar de positie van een hulpverlener, neem je andere dingen waar. De waarden die het cliëntenperspectief vertegenwoordigt geven betekenis aan ervaringsdeskundigheid en ervaringskennis. Ervaringskennis en ervaringsdeskundigheid zijn derhalve niet waarde vrij, maar duidelijk waarde gebonden. De bril van het cliëntenperspectief wordt door Van Hoorn (1995) samengevat in 7 kernwaarden:

1. Soevereiniteit
2. Pluriformiteit
3. Ondeelbaarheid van de persoon
4. Behoud van sociaal netwerk en burgerrechten
5. Positieve verbeelding van zieke en ziekte
6. Erkenning van ervaringskennis
7. Gelijke toegang

Daarbij zijn empowerment, eigen regie en inclusie ook belangrijke begrippen gebleken.

Via dit cliëntenperspectief worden ervaringen bemiddeld en gekleurd. Het cliëntenperspectief functioneert als waardesysteem waaraan ervaringsdeskundigheid en ervaringskennis gekoppeld zijn. Het is de uitdaging de komende tijd om gedeelde ervaringen van cliënten verder te benoemen. Een aantal categorieën van het cliëntenperspectief lenen zich daar voor zoals: soevereiniteit, diversiteit, ondeelbaarheid, positieve attributie, empowerment, behoud van rechten en rollen, definiëringmacht, non-discriminatie. Deze constanten kunnen naar twee richtingen werken. Zij kunnen de ervaring van de cliënt sturen en zij kunnen de ervaringen helpen ordenen.

2.2 Ervaringsdeskundigheid

Deskundigheid wordt wel gedefinieerd als het bezitten van een specifieke expertise op een bepaald gebied, dikwijls gekoppeld aan bepaalde vaardigheid. Deskundigheid is derhalve verbonden met kennis en handelen. Er zijn allerlei domeinen van handelen.

Het handelen in de gezondheidszorg is bijvoorbeeld verbonden met het hulpverlener zijn of het patiënt of cliënt zijn en de rollen en rechten en plichten die daarmee verbonden zijn.

Deskundigheid is een graduele eigenschap. Iemand kan meer of minder deskundig zijn. De mate van deskundigheid kan veranderen in de loop van de tijd. Ervaringsdeskundigheid kan meer of minder zijn. Ervaringsdeskundigheid kan groeien. Je deskundigheid kun je vergroten door meer ervaring op te doen, door te studeren en door wat je bij een opleiding geleerd hebt te oefenen. Je deskundigheid kan verminderen in de loop van de tijd wanneer je je niet regelmatig bijschoolt en wanneer je je ervaring niet regelmatig opfrist en vernieuwt. In de praktijk, door te doen.

Leren van je ervaringen in het heden en in het verleden en leren door ervaring op te doen wordt wel 'ervaringsleren' genoemd. Paolo Freire (1921-1997) heeft dit concept van ervaringsleren ontwikkeld.

In dit document is ervaringsdeskundigheid gekoppeld aan praktijken van de psychiatrie of de verslavingszorg, zoals je die als cliënt ervaart. Het kan ook gekoppeld zijn aan individuele en collectieve praktijken van herstel.

2.2.1 Vier aspecten

Ervaringsdeskundigheid is deskundigheid die je verwerft door je eigen ervaringen serieus te nemen, die voor jezelf te verwerken en erop te reflecteren en tevens om vergelijkbare ervaringen van anderen serieus te nemen, daarnaar te luisteren en in je reflecties te verwerken.

Ervaringsdeskundigheid in de gezondheidszorg of met betrekking tot gezondheid en ziekte gaat over vier aspecten (van Haaster, 2005):

1. Het is deskundigheid in het omgaan met je eigen lichaam, je eigen geest, je eigen gedrag en je eigen manieren van doen, je eigen leven, je eigen herstelproces.
2. Het is deskundigheid in het omgaan met hulpverleners, gezondheidszorg en andere steunsystemen in jouw leven: hoe ze aan te spreken, hoe ze aan te wenden voor je eigen herstel, hoe om te gaan met de regels, hoe om te gaan met de bureaucratie, etc.
3. Het is deskundigheid in het omgaan met maatschappelijke reacties op jou, zowel positieve als negatieve. Bijvoorbeeld hoe om te gaan met mantelzorg en burenhulp of hoe om te gaan met stigmatisering en uitstoting, hoe exclusie te voorkomen en participatie respectievelijk maatschappelijk herstel te realiseren.
4. Het is deskundigheid in het omgaan met lotgenoten, hoe je anderen kunt steunen bij herstel, al dan niet in geformaliseerde kaders als zelfhulpgroepen, herstelgroepen, cliëntenorganisaties of cliëntgestuurde projecten.

De eerste 3 zijn geformuleerd als persoonlijke hulpbronnen, maar worden in de stap van een ik-verhalen naar wij-verhalen ook collectieve vormen van ervaringsdeskundigheid. De laatste vorm is uiteraard (ook) een vorm van wij-kennis, maar ook deze wordt sterk gevoed door persoonlijke deskundigheid en kennis. Ervaringsdeskundigheid wordt dan gebruikt om anderen te helpen in hun herstelproces.

Collectieve ervaringskennis kan een belangrijke rol spelen bij de ontwikkeling van alle genoemde vormen van ervaringsdeskundigheid.

2.2.2 Deskundigheid leren

Meestal vindt men dat deskundigheid wordt verworven door opleiding. Opleiding is niet de enige manier om iets te leren. Leren uit de praktijk is een even belangrijke manier. In opleidingen zijn praktijkstages daarom van groot belang. Een hulpverlener leert op een opleiding en leert van zijn/haar werkervaring. De deskundigheid van een hulpverlener wordt zowel bepaald door zijn opleiding als door zijn ervaringen.

Ook cliënten hebben hun praktijken.

Er zijn individuele cliëntenpraktijken en collectieve. Individuele cliëntenpraktijken zijn bijvoorbeeld: je eigen verhaal maken, zoeken naar hulp en ondersteuning, beslissingen nemen in het kader van je behandeling, samenwerken met je hulpverlener en evalueren van hoe het met je gaat. Zie de individuele participatiecyclus (van Haaster, 2001).

Collectieve cliëntenpraktijken zijn bijvoorbeeld: het cliëntenperspectief definiëren, cliëntenraadswork, zelfhulpgroepen, cliëntgestuurde projecten, kwaliteitstoetsingen vanuit cliëntenperspectief. Zie de collectieve participatiecyclus (Van Haaster, 2001).

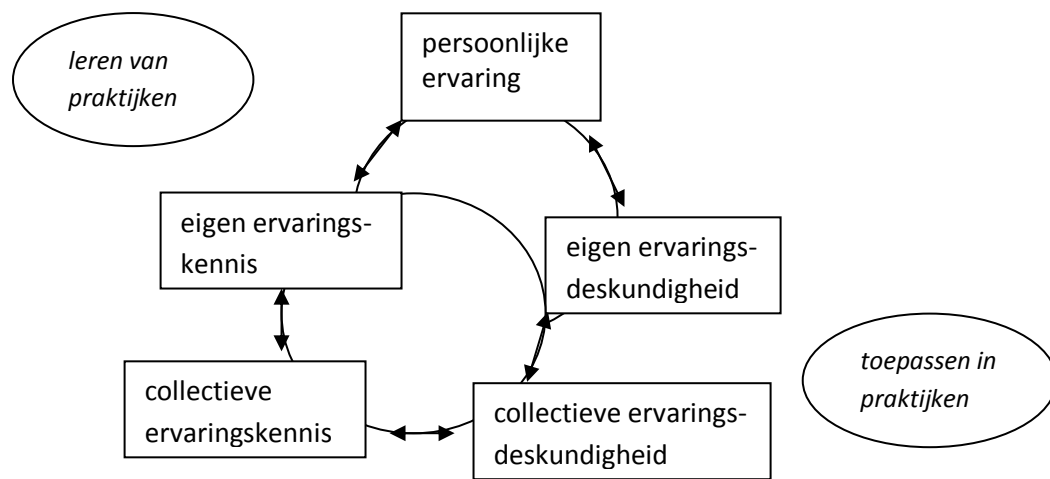
De deskundigheid van een cliënt of patiënt wordt niet bepaald door wat een ervaringsdeskundige op een opleiding geleerd heeft. De praktijkervaring als cliënt/patiënt is doorslaggevend (Boevink, 2000). Opleidingen kunnen je deskundigheid wel verdiepen en verfijnen, of helpen ervaringsdeskundigheid goed toe te passen in een beroepsmatige context. Bij het toepassen van ervaringskennis en ervaringsdeskundigheid in een beroepsmatige context is het zinvol om via een MBO- of HBO-opleiding professionele kennis en vaardigheden te verwerven om als ervaringsdeskundig professional (ervaringswerker) te kunnen werken danwel dit te doen via kortere leertrajecten van deskundigheidsbevordering en trainingen.

2.3 Ervaringskennis

Ervaringen kunnen tot kennis gemaakt worden. Dit gebeurt als je leert van (meerdere) ervaringen. We maken hier een onderscheid tussen persoonlijke, of individuele kennis, en collectieve kennis. Individuele kennis is kennis die jouw persoonlijke bezit is, collectieve kennis is de kennis die je deelt met anderen met soortgelijke (praktijk)ervaring. Door (steeds weer en meer) kennis met anderen in hetzelfde ervaringsgebied (bijv. psychiatrie) te delen, ontstaat een collectieve 'body of knowledge', bijvoorbeeld over herstel.

Persoonlijke ervaringskennis is verworven door na te denken over persoonlijke ervaringen, en de betekenis van deze ervaringen vast te stellen. Op deze manier worden ervaringen niet alleen geplaatst in een levensperspectief, maar kunnen ze ook gebruikt worden ten behoeve van persoonlijke versterking. Er zijn inmiddels vele ervaringsdeskundigen die veel uitgebreider hun persoonlijke ervaringen hebben beschreven in zogenaamde egodocumenten. Egodocumenten zijn een belangrijke bron voor ervaringskennis. Cliënten worden op allerlei manieren gestimuleerd om hun ervaringen op te schrijven. Bijvoorbeeld worden schrijfcursussen georganiseerd en er was de prijs in het kader van de “De pen als lotgenoot” Ook het internet wordt steeds meer benut.

Een ander aspect van ervaringskennis is dat er gemeenschappelijke elementen inzitten met de ervaringen van anderen. De persoonlijke ervaringen kunnen verbonden worden met die van anderen. Daardoor ontstaat er ook collectieve kennis. Door steeds meer ervaringskennis te delen, vindt er circulatie plaats (Rip, 2005) en tevens kennisontwikkeling. Hoe collectiever en systematischer dit gebeurt, hoe meer er een kennisdomein (‘body of knowledge’) ontstaat. Een interessante uitdaging die hier nog voor ligt, is de ervaringskennis te herkennen, te identificeren. Vervolgens is de kunst deze te bewaren en te raadplegen.

Schema 2: De verbanden tussen individuele en collectieve kennis en deskundigheid

3. Toepassingen van ervaringskennis

In onderstaand schema noemen we de begrippen ervaringsdeskundige en ervaringswerker. Een ervaringswerker is een ervaringsdeskundige die in een bepaalde beroepspraktijk werkzaam is.

<i>Kernbegrippen</i>	<i>Omschrijving</i>	
Ervaringsdeskundige	Persoon met eigenschap van deskundigheid op een bepaald gebied die hij verworven heeft op grond van ervaringen op dat gebied.	In principe is ieder mens ervaringsdeskundig wanneer die leert van zijn ervaringen. Via opleiding kun je deskundigheid verhogen en praktijk verbeteren.
Ervaringswerker	Een ervaringsdeskundige die werkzaam is in een bepaalde (beroeps)praktijk (bijvoorbeeld hulpverlening).	Werkt in een professionele context (o.a. gekenmerkt door functieomschrijving, beroepsprofiel, arbeidsvoorwaarden).

Schema 3: Ervaringsdeskundige en Ervaringswerker

3.1 Ervaringsdeskundige

Een ervaringsdeskundige is een persoon die bepaalde deskundigheid heeft verworven door ervaringen. Een ervaringsdeskundige heeft door zijn ervaringen geleerd om op een bepaalde manier te handelen.

Je kunt een ervaringsdeskundige zijn op allerlei gebieden. Ouders worden bijvoorbeeld ervaringsdeskundig in het opvoeden. Zij onderscheiden zich van professionele opvoeders die pedagogie hebben gestudeerd en hun kennis (mede) verworven hebben via studie.

De deskundigheid van een ervaringsdeskundige is duidelijk gebonden aan de waarden van het cliëntenperspectief. Iemand kan bijvoorbeeld ook ervaringsdeskundig zijn in misleiden of beter worden ten koste van anderen. Dergelijke deskundigheid ligt duidelijk buiten de waarden van het cliëntenperspectief zoals hier bedoeld.

3.1.1 Wie is ervaringsdeskundig?

Iedereen met een minimale ervaring op een bepaald terrein mag zich ervaringsdeskundige noemen op dat terrein. De verantwoording is dat je vertelt over wat je ervaring is, hoe je daar over nadenkt en wat je ermee doet.

Wanneer je ervaringsdeskundigheid alleen baseert op je eigen ervaring, overstijgt het niet het terrein waarop die ervaring speelt. Een dak- en thuisloze heeft bijvoorbeeld ervaring met het eten uit vuilnisbakken op straat. Daar kan hij ervaringsdeskundig in zijn, al na de eerste keer. Naarmate hij het vaker doet zal hij er meer ervaringsdeskundig in worden. Nog een stap verder komt hij wanneer hij zijn ervaringen daarmee deelt met anderen en tips van anderen incorporeert in zijn eigen 'body of knowledge' over eten uit vuilnisbakken.

Het is ook hier duidelijk dat 'eten uit vuilnisbakken' niet strookt met het waardesysteem van het cliëntenperspectief en dat deze ervaringsdeskundigheid derhalve buiten de deskundigheid valt waar wij hier verder op doelen.

3.1.2 Zonder grens

Er bestaat met name verwarring over wie zich ervaringsdeskundige mag noemen. Wanneer niet elke cliënt zich ervaringsdeskundige mag noemen, is dit een uitsluiting met mogelijk grote gevolgen. Tevens is het een diskwalificatie van zijn/haar ervaringen en van zijn/haar reflectie daarover.

In de definitie van ervaringsdeskundige is niet een grens bepaald van een minimum aan ervaringsdeskundigheid en ervaringskennis dat je moet hebben om ervaringsdeskundige te zijn. Omdat echter in de zorg een ervaringsdeskundige ten onrechte gezien wordt als professional is het belangrijk onderscheid te maken tussen een ervaringsdeskundige en een ervaringsdeskundig professional. Voor deze laatste gebruiken we het begrip ervaringswerker.

3.2 Ervaringswerker

Ervaringswerkers zijn ervaringsdeskundigen die ervaringskennis en ervaringsdeskundigheid op een professionele manier inzetten. Om ervaringswerker te kunnen worden moet je aan bepaalde eisen voldoen. Je hebt jezelf als het ware 'kundig' gemaakt om je eigen ervaringen en die van anderen te kunnen toepassen in een bepaalde (beroeps)praktijk.

Marlieke de Jonge spreekt liever over 'cliëntdeskundigen'. Zij maakt een strikte afbakening door met name het professionele te benoemen: "Het duurt lang voor mensen doorhebben wat een cliëntdeskundige is. Het is meer dan een ervaringsdeskundige cliënt. Het gaat niet om mijn ervaring, maar om de verzamelde ervaring van heel veel mensen. Mijn ervaring alleen is onvoldoende basis. Ik gebruik die alleen voor zover die ook voor anderen geldt. Dat is professioneel. Ik ben ook professioneel in die zin dat ik afspraken maak, die ik altijd nakom. Ik heb daar net zo lang op geoefend tot ik dat kon. Mensen kunnen op mij rekenen. Als ik les moet geven, ben ik er altijd."

4. Het kennisdomein 'ervaringskennis'

Een kennisdomein, of 'body of knowledge' is het geheel van kennis dat tot een bepaald afgebakend wetenschaps- of handelingsgebied behoort, in dit geval het gebied 'ervaringsdeskundigheid'. We geven een korte omschrijving van het domein en een aanzet voor de kennisvragen en uitdagingen die ons hier wachten.

Kennis is datgene wat we weten. Als kennis in je hoofd zit is het cognitief. Als kennis in je lijf zit wordt daar wel het woord 'embodiment' voor gebruikt (Scordas, Mol). Je weet bijvoorbeeld hoe je moet lopen of fietsen. Dat is niet een cognitief weten maar een lichamelijk weten. Het gaat hier om 'bewegings- en handelingsintelligentie'.

Cognitieve kennis heeft doorgaans de vorm van uitspraken in de taal. Kennistheorieën en wetenschapstheorieën houden zich bezig met de vraag hoe we nu kunnen weten of een uitspraak een kennisuitspraak is; hoe we weten dat we iets weten. Ze houden zich bezig met criteria, zoals betrouwbaarheid en validiteit die de scheidslijn (demarcatielijn) bepalen tussen wat kennis is en wat geen kennis is.

4.1 Evidentie

In de gangbare wetenschap wordt 'evidence' bepaald door deze criteria. In die betekenis wordt gesproken over 'evidence based'.

Het begrip 'ervaring' of 'experience' speelt in de dominante wetenschapstheorieën en kennis-theorieën geen rol. Het begrip 'experience based' is wetenschapstheoretisch en kennis-theoretisch nog weinig uitgewerkt in een methodologie.

De wetenschappelijke verankering van praktijkkennis en ervaringskennis lukt vaak (nog) niet met behulp van de in de evidence based benaderingen gebruikte criteria. De stelling dat er een gelijkwaardigheid is tussen drie kennisgebieden: wetenschappelijke / theoretische kennis, praktijkkennis van (regulier geschoolde) professionals en ervaringskennis van cliënten en ervaringsdeskundige professionals (ervaringswerkers) is slechts een wens of een claim. Die wordt vooralsnog niet voldoende gesteund door kennistheoretische en wetenschaps-theoretische uitwerkingen.

Er zijn verschillende andere methoden ontwikkeld voor toetsing van praktijkkennis en ervaringskennis:

- Praktische relevantie en praktische toepasbaarheid; antwoord op de vraag: werkt het? (Francis Bacon: "Kennis is macht").
- Herkenning en erkenning (uit de zelfhulptheorieën, zelfhulp en peer support groepen).
- Reflectie (Depraz, Varele, Vermersch, 2003, Van Haaster, 2005).
- Wederzijdsheid (Habermas, Kunneman).

Het is een misvatting dat het verschil wordt bepaald door kwantitatief versus kwalitatief onderzoek.

4.2 Kennisdomeinen voor ervaringskennis

De domeinen van ervaringskennis zijn als volgt afgebakend:

1. kennis over je eigen lichaam, geest, je eigen gedrag en handelen en persoonlijk herstel
2. kennis over hoe dienstverleners, hulpverleners en zorgsystemen werken, over therapieën en bijwerkingen, over hun toegankelijkheid en over hoe je het beste daarvan gebruik kunt maken in jouw herstel.
3. kennis over maatschappelijke reacties; die kunnen zowel positief als negatief zijn: inclusie en exclusie en kennis over maatschappelijk herstel.
4. kennis over hoe je mensen met gelijksoortige ervaringen of in gelijksoortige situaties kunt steunen in hun herstel.

4.3 Disability studies

Als we spreken van ervaringskennis is de vraag waar we deze kennis moeten plaatsen in het veld van de wetenschappen en in de academische wereld.

Op basis van waar ervaringskennis over gaat en wat de methoden zijn om ervaringskennis te ontwikkelen en vergaren, is ervaringskennis niet zo maar onder te brengen bij een van de academische disciplines. Het best is het te zien als een aparte soort studie, vergelijkbaar met genderstudies of homostudies. In het kader van de gezondheidszorg zou het dan bij 'disability studies' horen. In Nederland is er sinds 2010 een academisch programma rond disability studies. (H&S, ZONMW, Tijd voor Disability Studies in Nederland, 2008).

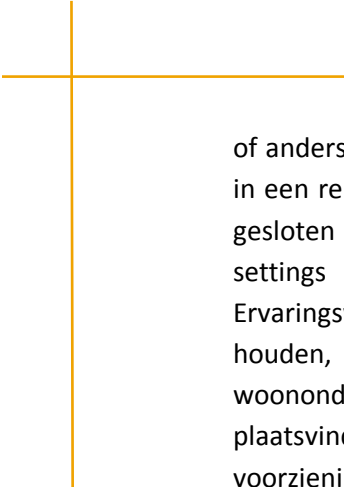
5. Het praktijkdomein:

“ervaringskennis van de ervaringswerker”

Het praktijkdomein 'ervaringskennis van de ervaringswerker' wordt ingevuld door een beschrijving van praktijktoepassingen, -rollen en -functies-, nu en in de toekomst, beschrijving van gewenste ontwikkelingen, en organisatorische randvoorwaarden. De grenzen van het praktijkdomein worden afgeleid van de definitie van ervaringsdeskundigheid (zie boven).

5.1 Vijf praktijkdomeinen

- I. Het eerste praktijkdomein is het op individuele basis ondersteunen van 'peers'. Peer support kan meer of minder methodisch gebeuren. In een praktijk als bijvoorbeeld een vriendendienst is het vooral informeel contact, praktische steun en samen dingen ondernemen die leuk zijn. Een voorbeeld van praktische hulp is de formulierenbrigade of het steunpunt PGB. In 'peer counseling' is er veel meer sprake van methodisch handelen volgens bepaalde richtlijnen. Voorbeelden van methodes zijn de 'intentional peer support' methode (*Shery Mead 2004*) en het *Wellness Recovery Action Plan (WRAP)* van *M.E. Copeland*. Een nu veel gebruikte functie is herstelondersteuning die door ervaringswerkers wordt geboden in verschillende settings. Andere methodische manieren van peer support kunnen expliciet therapeutische doelstellingen nastreven, zoals gebeurt in het aanbod van de angst- en fobieclub. Andere specifieke vormen van peer support kunnen meer juridisch van aard zijn, zoals werkzaamheden als vertrouwenspersoon, als raadsman/vrouw, als mentor of als belangenbehartiger. Een bijzondere vorm heeft zich ontwikkeld bij de BGE-opleiding voor ervaringswerkers. Hier ondersteunen 'peers' andere studenten bij het studeren met psychische problemen.
- II. Het tweede praktijkdomein is 'peer support' op groepsniveau. In dit domein is bijvoorbeeld het brede aanbod van zelfhulpgroepen en herstelgroepen gesitueerd. In de meeste instellingen voor GGz vinden we tegenwoordig 'herstellen doe je zelf'- groepen. Deze groepen worden steeds georganiseerd en geleid door opgeleide ervaringswerkers. Bij peer support op groepsniveau kan sprake zijn van minder of meer methodisch werken. Lotgenotengroepen kunnen bijvoorbeeld informeel bij elkaar komen en gericht zijn op gezellige en sociale activiteiten. Groepen kunnen ook meer gestructureerd zijn en duidelijke programma's en principes volgen, zoals groepen van stemmenhoorders of de herstelgroepen.
Soms vindt peer support plaats in de context van een cliëntgestuurd project. Zelfhulpgroepen enerzijds en cliëntgestuurde projecten anderzijds vormen een rijk en groeiend domein voor de ervaringswerkers (Besseling, 2012).
- III. Het derde praktijkdomein is gerelateerd aan werken binnen institutionele contexten zoals de geestelijke gezondheidszorg, de verslavingszorg, de sociale dienst, etc. Ervaringswerkers in de GGz kunnen binnen klinische of binnen ambulante setting werken

of anderszins. Voorbeelden van ambulante settings zijn het werken in een ACT team of in een revalidatieteam. Voorbeelden van werken in klinische settings zijn crisiscentra, gesloten afdelingen of afdelingen voor langdurig verblijf. Voorbeelden van andere settings zijn het werken in een Dag Activiteiten Centrum of in woonvormen. Ervaringswerkers kunnen zich binnen die settings met specifieke taken en functies bezig houden, zoals crisisopvang, voorlichting en psycho-educatie, groepswerk, woonondersteuning, activiteitenaanbod, etc. Omdat de beroepsuitoefening steeds plaatsvindt binnen de institutionele context van een GGz instelling en een keten van voorzieningen, heeft de ervaringswerker veel te maken met de regels en beperkingen die hem of haar vanuit die context zijn opgelegd. De ondersteuning die de ervaringswerker bij institutionele context biedt aan cliënten van die instituties hebben vaak eveneens te maken met die regels en beperkingen: hoe ga je als ervaringswerker bijvoorbeeld om met een behandelplan, een isoleerbeleid, huisregels of met vraagaanbod fricties. Een belangrijke functie van ervaringswerkers in institutionele contexten is ook de cultuur en de werkwijze van de instituties te beïnvloeden. Specifieke werkzaamheden kunnen ook met belangenbehartiging te maken hebben, zoals de werkzaamheden in een platform of een cliëntenraad.

- IV. Het vierde praktijkdomein is gerelateerd aan werken binnen maatschappelijke contexten. Die kunnen velerlei zijn, maar hebben vaak te maken met inclusie en exclusie. Het kan bijvoorbeeld gaan om het werken als buurtvader in een ‘prachtwijk’, het kwartiermaken richting werkgevers of sportvoorzieningen, het voeren van publiekscampagnes tegen discriminatie en stigmatisering, of het werken binnen sociale dienst, UWV of andere semi-overheidsdiensten. We zien ook goede mogelijkheden voor ervaringswerkers in de eerste lijn, zoals bij de ondersteuning van huisartsen.
- V. Het vijfde praktijkdomein waarbinnen ervaringswerkers actief kunnen worden betreft het onderwijs en het onderzoek. Zo zijn ervaringswerkers actief m.b.t. het organiseren en geven van cursussen en als (gast)docent op MBO, HBO en universiteit. Op dit moment gebeurt dit met name in de opleidingen SPH en SPW. Ook binnen onderzoek zijn ervaringsdeskundigen in toenemende mate actief, bijvoorbeeld bij het IGPB, het Trimbos instituut en lectoraten van Hogescholen. Zij doen o.a. onderzoek om ervaringskennis te ontwikkelen. De afgelopen jaren zijn veel ervaringsdeskundigen werkzaam geweest in de kwaliteitstoetsing en hebben daarbij bijgedragen aan veel ervaringskennis over de GGz.

Na een inventarisatie van diverse praktijken binnen de langdurende zorg door Landelijk steunpunt Inzet Van Ervaringsdeskundigheid in de GGZ, worden een viertal elementen van goede praktijken aangehaald:

1. Het creëren van een vrijplaats voor ervaringsdeskundigen
2. Het creëren en beschikbaar stellen van arbeidsplekken
3. Opleiden, ondersteunen en coachen van ervaringsdeskundigen
4. Het creëren van draagvlak voor ervaringsdeskundigen binnen de organisatie'

Hieruit wordt duidelijk dat in deze fase met name nog randvoorwaardelijk wordt getracht ruimte te maken voor de inzet van ervaringsdeskundigheid binnen de (langdurende) zorg.

5.2 Algemene eisen

Om ervaringswerker te kunnen worden moet je aan bepaalde eisen voldoen die geformuleerd worden als competenties en functie eisen. Hierover is nog veel discussie. Er zijn algemene en er zijn specifieke die gelden voor bepaalde werkgebieden. Weerman, Barendsen, Koster, Meijer, van den Nieuwenhuizen, Oude Bos, Rietveld, & Stollenga (2012) spreken over de actieve en passieve bijdragen die ervaringswerkers kunnen leveren aan het herstel van mensen met verslavingsproblemen. Boertien & van Bakel (2012) komen tot de constatering dat de pijlers voor de inzet van ervaringsdeskundigheid gevormd worden door 'methodische zelfhulp'¹ en 'emancipatie' en dat zij daarmee drie kerntaken ondersteunen:

- ondersteuning bij individuele herstelprocessen;
- de inrichting van herstelondersteunende zorg;
- de beïnvloeding van sociaal-maatschappelijke processen en het creëren van maatschappelijke kansen'.

Algemene eisen die gesteld kunnen worden aan ervaringswerkers zijn bijvoorbeeld:

- Anderen helpen om te reflecteren over eigen ervaringen, eigen ervaringen productief te maken en de eigen ervaringsdeskundigheid verder te ontwikkelen.
- In het werk de verbinding kunnen houden met de eigen ervaringswereld waarin de kennis verankerd ligt.
- Het deskundig kunnen inzetten van deze ervaringskennis voor bv. informatie-verschaffing, ondersteuning, belangenbehartiging, scholing, consult en onderzoek.
- De ervaringskennis, in verbinding kunnen brengen / c.q. kunnen confronteren met andere wetenschappelijke en praktijkkennis.

¹ Volgens Boertien & van Bakel (2012, p. 13) gaat methodische zelfhulp gepaard met het consequent en structureel ruimte scheppen voor empowerment. "Zelfhulpgroepen zijn bijvoorbeeld primair georganiseerd rond het vinden van eigen mogelijkheden en kracht en het biedt deelnemers handvatten voor het vinden van eigen betekenis en ruimte voor herstel. De methode van zelfhulp bewaakt en ondersteunt de gelijkwaardige uitwisseling van ervaringen waardoor deelnemers niet vervallen in 'beter weten' en het duiden van ervaringen van anderen."

5.2.1 *Specifieke eisen voor ervaringswerkers die werken in hulp- en dienstverlening aan cliënten:*

- a) “Op basis van gedeelde herinneringen, herinneringen van het ‘lichaam’, snel toegang hebben tot de gevoelswereld, achtergrond en belevingswereld van de cliënt” (van Hoorn, 1995; Weerman e.a., 2012) en het bespreekbaar maken van schaamtevolle ervaringen (Weerman e.a., 2012)
- b) Jezelf, met eigen emotioneel verankerde ervaringskennis, inzetten als instrument bij herstelbegeleiding
- c) Gerichtheid op kracht, het bovenhalen en activeren van de eigen deskundigheid van de cliënt
- d) Verschaffen van hoop / werken als rolmodel
- e) Begrip voor terugval als (mogelijk) onderdeel van herstel (Weerman e.a., 2012)

5.2.2 *Specifieke eisen voor ervaringswerkers aan werken binnen en vanuit een organisatie:*

- a) Je ervaringskennis inzetten voor scholing van collega’s: “hoe de ervaringskennis te verwoorden om tot dialoog te komen, hoe overeind te blijven bij diskwalificatie, hoe grenzen te stellen en goed voor jezelf te zorgen, hoe een segment van ervaringskennis te kiezen om een goed leerrendement te kunnen bewerkstelligen” (Boevink)
- b) Het veroveren en borgen van een gelijkwaardige conversatieruimte (van Haaster) voor ervaringskennis
- c) Helderheid houden over de aanspreekvorm (‘ervaringswerker’ tegenover ‘ex-client’)
- d) Borging van het cliëntperspectief: De blikrichting
(Zie ook: Van Bakel, Plooy en Kanne in Passagecahier ‘Herstel, Empowerment en Ervaringsdeskundigheid’, 2006).

5.2.3 *Specifieke eisen voor ervaringswerkers die werken in opleiding en training:*

- a) Verbinding houden met het collectief van opgebouwde kennis in de cliëntenbeweging
- b) Kwaliteitsborging middels coaching / intervisie
- c) Verdieping en verantwoording van ‘werken met en vanuit het kennisdomein ervaringskennis’.
- d) Praktijkervaring inbrengen in de verdere opbouw van ervaringskennis (toetsen van ervaringen; van Haaster, gebruik van sleutelscènes; van Hoorn) en experience based evidence.

6. Het opleidingsdomein ervaringswerker

6.1 Werken met persoonlijke kennis

In de opleiding voor ervaringswerkers worden de deelnemers aangesproken op hun kennis die ligt opgesloten in hun ervaringen en hun ervaringsdeskundigheid. Het gaat om 'persoonlijke kennis' (Polanyi), die vaak niet verwoord is of zelfs niet verwoord kan worden: 'taciete' (impliciete), 'embodied' (belichaamde) kennis.

Het is belangrijk voor de uitwisseling van deze kennis als zij via de taal tot spreken kan worden gebracht, maar in een aantal gevallen zal die kennis op een andere manier dan door de taal tot uitdrukking moeten komen.

We gaan er vanuit dat het tot uitdrukking brengen van deze kennis een empowerende werking heeft. Een belangrijke verankering is te vinden in het werk van Paolo Freire. De laatste jaren is er veel aandacht gekomen voor de betekenis van levensverhalen (Bohlmeijer, 2007). Narratieve methoden zijn in te zetten in dit proces van tot spreken brengen. Persoonlijke kennis, welke vervat is in verhalen en egodocumenten wordt ook wel 'ik-kennis' genoemd (Van Haaster, 2001). Ik-kennis wordt opgebouwd via narratieve methoden en reflectie over eigen ervaringen.

In opleidingen wordt er aan gewerkt om de waarde van de eigen ervaringen te bepalen, eventueel ervaringen te herwaarderen en vervolgens, de algemenere betekenis ervan te vinden in de vorm van ervaringskennis en –deskundigheid. In de opleiding worden ervaringskennis en ervaringsdeskundigheid gekoppeld aan persoonlijke kwaliteiten die iemand heeft. Deze koppeling kan een motiverende richting aangeven waarin de ervaringswerker wil werken. (Bij de TOED gebeurt dit middels het werken aan een eigen portfolio. In andere opleidingen gebeurt dit ook wel middels studiebegeleiding.)

6.2 Interesse en agogie

Een tweede deel van het opleidingsdomein ervaringswerker is dat er een interesse moet ontstaan in anderen, met andere en vergelijkbare ervaringen. Interesse leidt bijvoorbeeld tot solidariteit, erkenning van de ander en herkenning van de ander. Het woord "interesse" stamt af van het Latijn: inter (tussen) en esse (zijn). Interesse duidt enerzijds op het temidden van iets zijn, ergens aan deelnemen, participeren. Anderzijds betekent het woord ook 'belangstelling'. Zich interesseren voor een ander betekent naar die ander luisteren, respect hebben voor die ander, die ander de tijd geven en leren van die ander. Interesse is een belangrijk aspect van ervaringsdeskundigheid verwerven. Je doet het niet alleen, maar je doet dat door ervaringen te delen, interesse voor andere ervaringen te hebben en ook van die ervaringen van anderen te leren. Ervaringsdeskundigheid die in de opleiding aan de orde komt betekent bovendien dat je leert om anderen te interesseren voor de verhalen van jezelf en anderen.

6.3 Leren over cliëntenpraktijken

De ervaringsdeskundigheid van ieder wordt opgebouwd in de praktijk. In de individuele levens- en cliëntenpraktijk. En in collectieve cliëntenpraktijken. De erin opgesloten kennis is meestal impliciet.

Lam spreekt van embodied kennis (op individueel niveau) en embedded kennis (op collectief niveau) (Lam, 2004). Essentieel in de opleiding is het leren van collectieve cliëntenpraktijken en de erin opgeslagen embedded (ingebedde) kennis door participatie, solidariteit, confrontatie en reflectie. Dit is een belangrijk middel om de kwaliteit van eigen ervaringsdeskundigheid te vergroten.

6.4 Leren over de positie van de ervaringswerker

In het praktijkleren op de werkplek zullen in de verhouding tussen reguliere hulpverleners en ervaringswerkers een aantal thema's en dilemma's bewerkt en uitgewerkt dienen te worden.

Uit het projectplan "Werk voor ervaringsdeskundigen" 2^e tranche Transitie Programma in de Langdurige Zorg (TPLZ), ingediend door de GGzE 2008:

"De ervaringsdeskundige brengt nieuwe kennis, werkwijze en attitude in. Meerwaarde ontstaat in de discussie en praktische uitvoering van begeleiding met betrekking tot:

1. afstand - nabijheid
2. professioneel - persoonlijk
3. zorg/hulp - aanmoediging
4. chronisch ziek - zingeving
5. teleurstelling - humor
6. crisis/terugval - leren/groei
7. bijzonder - normaal
8. privé - publiek.

Hulpverleners worden door ervaringsdeskundigen uitgenodigd opnieuw na te denken over deze thema's, hun eigen gedrag en in welke mate dit helpend is voor het herstel van de cliënt. Cliënten worden door ervaringsdeskundigen uitgedaagd na te denken over en stappen te zetten in hun eigen herstel."

Door ervaringswerkers worden in dit verband verder voor henzelf als belangrijke thema's genoemd:

- twijfel-zekerheid
- kwetsbaarheid-kracht
- schaamte-trots

En uit het onderzoek van Van Erp e.a. (2011) komen de volgende thema's naar voren:

- stigma
- dubbele rol
- afstand-nabijheid
- privé-werk

6.5 Competenties

Ervaringsdeskundigheid heeft deels eigen leerdoelen en competenties en deels overlap met bestaande leerdoelen en competenties. Competenties worden gedefinieerd als een integratie van kennis, vaardigheden en attitude. Competenties zijn iets anders dan leerdoelen, die meestal voor opleidingen geformuleerd worden. Wanneer competenties geformuleerd zijn dienen deze vervolgens getoetst te worden bij degenen die het onderwijs gevolgd hebben.

Competenties kunnen worden geformuleerd voor een beroep, een functie en een opleiding. In Nederland zijn enkele onderzoeken gewijd aan competenties van ervaringsdeskundigen (Hidajattoellah & van Haaster, 2011; Karbouniaris et al., 2011). Veelal richten de huidige opleidingen zich op bepaalde functies. Dit wordt uitgedrukt in termen in uitstroomprofielen. Er zijn nog geen competenties voor functies uitgewerkt. Hierdoor is het moeilijk om een standaardisatie te realiseren omtrent de competenties waaraan een ervaringsdeskundige met een bepaalde functie moet voldoen. Competenties voor het beroep ervaringsdeskundige moeten nog ontwikkeld worden. Dit wordt "een beroepcompetentieprofiel" genoemd. Zo'n profiel heeft betrekking op alle mogelijke functies die een ervaringsdeskundige kan hebben. In de toekomst zal nader onderzoek moeten worden gedaan naar competenties voor een functie, beroep en opleiding. Dit is van groot belang voor de kwaliteitsborging van ervaringsdeskundige functies, opleidingen en het beroep ervaringsdeskundige.

Als er meer inzicht is in de competenties voor het beroep ervaringsdeskundige kan worden bepaald welke basale vaardigheden, kennis en attitude bij een opleiding aan bod moeten komen. Als er meer inzicht is in competenties voor een bepaalde functie, kan beter worden bepaald welke competenties moeten worden gerealiseerd door een opleiding gericht op die functie.

Het ontwikkelen van competenties voor een nieuw beroep en functie is een proces van jaren. De competentie-ontwikkeling voor een functie en het beroep zal in de praktijk een samenspel moeten zijn tussen opleidingen en ontwikkelaars van een beroepscompetentieprofiel enerzijds en het werkveld anderzijds. Het is belangrijk dat organisaties de kennis op het gebied van competenties met elkaar delen en de ontwikkelingen in het werkveld hierbij worden betrokken.

6.6 Didactiek in de opleidingen

Nadenken over ervaringen en er met anderen over praten is de eerste stap. Het onderzoeken van deze ervaringen en die van anderen in relatie tot de context waarin ze optreden, het analyseren en systematiseren op overeenkomsten en verschillen leidt tot collectieve kennis.

Op deze manier wordt de overstap gemaakt van 'ik-kennis' naar 'wij-kennis'. Diverse reflectie-, analyse- en conversatietechnieken kunnen hier gebruikt worden (zie onder meer Kelchtermans, 2001). In de opleidingen wordt ingezet op het creëren van leeromgevingen die verdiepend, zelfsturend en samenwerkend leren bevorderen. De didactische omgeving dient zo ingericht te zijn dat deze congruent is met de concepten achter ervaringsdeskundigheid.

De mate waarin aandacht voor ervaringskennis in de opleiding een cultuurverandering teweeg brengt richting meer gebruik maken van eigen ervaringskennis door docenten en reguliere studenten dient onderwerp van gesprek en onderzoek te zijn. De inzet daarbij is om meer gebruik te maken van eigen ervaringskennis van docenten en reguliere studenten. Weerman e.a. (2012) adviseren aandacht te schenken aan de manier waarop persoonlijke kenmerken en levenservaring van de professional ondersteunend kan zijn voor cliënten.

Naast bovenstaande algemene uitgangspunten is er nog een aantal specifieke punten waaraan een goede organisatie van een opleiding dient te voldoen (Karbouniaris e.a., 2011):

- Een ondersteunende omgeving met vaste betrokken docentbegeleiders en supervisors, die goede relaties met deze studenten kunnen opbouwen. Deze docenten zijn intrinsiek gemotiveerd, door eigen ervaring dan wel door hun visie en bezitten de kwaliteiten om te helpen ervaringsdeskundigheid om te zetten in ervaringskunde, en goed te verbinden met reguliere lesstof.
- Inzet van ervaringsdeskundige coaches (als rolmodel), dan wel inzetten van andere ervaringsdeskundige ondersteuning, zoals bijvoorbeeld gebeurd in het project studiemaatjes van Humanitas.
- Een aandachtsfunctionaris vanuit het decanaat, die vanuit interesse en kundigheid waar nodig een vangnet kan bieden.
- Aandacht voor voorlichting aan stakeholders (studieloopbaanbegeleiders, docenten, decanen en medestudenten) over de impact van psychische problemen.

Het ontwikkelen van een adequate begeleidingsdidactiek binnen de opleidingen, is sterk aanbevolen en zoals Boer (2008) bepleit, levert dit een bijdrage aan een krachtiger en authentiek zelfbeeld onder studenten.

6.6.1 Praktijkleren

In de opleiding wordt ook geleerd in en door de praktijk. Hier komt de verbinding tot stand tussen de individuele levens- en cliëntenpraktijk, collectieve cliëntenpraktijken en hun ingebedde kennis en het leren op de werkplek zelf van de (toekomstige) ervaringswerker. Diverse vormen van praktijkleren zijn mogelijk. Momenteel zijn beroepsleerplaatsen in opkomst. Hier staat het praktijkleren centraal in een leer-werkcollectief met een gezamenlijk leren van elkaar.

6.6.2 *Condities*

We kunnen een aantal (rand)voorwaarden noemen die voor de ontwikkeling van MBO en HBO opleidingen van belang zijn. Het gaat om de condities waaronder ervaringskennis in opleidingen eigenstandig opgebouwd en overgedragen kan worden (Van Erp e.a. 2008; Boer e.a. 2009; Karbouniaris & Brettschneider, 2009):

- In de opleidingen dient plaats te zijn voor een open dialoog tussen gebruikelijke hulpverleningspraktijken en ervaringsdeskundige praktijken
- In onderwijs voor ervaringsdeskundigen dienen theorie en praktijk goed geïntegreerd te zijn.
- Profielen van docentenbegeleiders die de leerprocessen van ervaringsdeskundige studenten positief beïnvloeden dienen beschreven te worden
- Er dienen kwaliteitsstandaarden en proces/performance-indicatoren ontwikkeld te worden voor de domeincompetenties van ervaringswerkers. Het betreft het handelen en functioneren van een ervaringsdeskundige binnen een bepaald(e) werkgebied(en) en functie(s). Deze standaarden en indicatoren kunnen ook gebruikt worden voor toetsing.
- De mate waarin aandacht voor ervaringskennis in de opleiding een cultuurverandering teweeg brengt richting meer gebruik maken van eigen ervaringskennis door docenten en reguliere studenten dient onderwerp van gesprek en onderzoek te zijn.

Inmiddels hebben een aantal hogescholen in Nederland een Landelijk HBO profiel ervaringsdeskundigheid uitgewerkt (Karbouniaris e.a., 2011). Dit profiel wordt door de HBO-opleidingen als kader gebruikt voor hun opleidingsactiviteiten. Vooral nog is er bij dit profiel nog geen sprake van competenties maar van leerdoelen. De leerdoelen zijn gebaseerd op leerdoelen/competenties voor een regulier zorgopleiding. Bovendien heeft dit profiel slechts betrekking op zorgopleidingen. Er bestaan nog geen profielen voor andere ervaringsdeskundige functies zoals docent, onderzoeker, welzijn, gemeente etc..

7. Aanbevelingen

De nieuwe versie van document beoogt de ontwikkelingen met betrekking tot de positionering van ervaringsdeskundigheid en ervaringswerkers in de zorg , alsmede in onderwijs en onderzoek verder te stimuleren. De ingezette veelbelovende ontwikkeling dient verder doorgezet te worden. Een ontwikkeling waarbij voortdurend gewaakt moet worden voor het behoud van het ‘ eigene’ van ervaringskennis. Ervaringskennis, en de toepassing hiervan in de praktijk, is gebaat bij een sterke eigen identiteit, zodat het zich op een goede manier kan verhouden met andere praktijken. Ervaringskennis en ervaringswerkers hebben een eigen ‘ discours’ nodig, een taal die aan de ene kant duidelijk maakt wat het eigene, speciale is, maar aan de andere kant ook ‘ verstaan’ kan worden door andere discourses en praktijken.

Hierdoor zal het mogelijk worden dat ervaringskennis een eigen unieke en aanvullende betekenis heeft voor andere vormen van kennis. En dat ervaringswerk een eigen unieke plek kan krijgen (en behouden) in bestaande praktijken van zorg, welzijn, onderwijs en onderzoek.

Er moet nog veel werk verricht worden. Daarvoor formuleren we hieronder een aantal aanbevelingen.

Ontwikkelingsruimte voor ervaringskennis

- Er dienen binnen en buiten organisaties mogelijkheden te zijn om ervaringskennis op te bouwen, door ervaringsdeskundige praktijken uit te bouwen en te verdiepen, eigenstandig ten opzichte van de gebruikelijke hulpverlening.

Opleidingen

- De opleidingen op MBO en HBO niveau, zowel in het reguliere onderwijs als in korte trajecten van trainingen en deskundigheidsbevordering dienen kwalitatief verbeterd te worden.
- Het aanbod van bij- en nascholing dat is ontwikkeld voor ervaringsdeskundigen dient in kaart gebracht te worden en de onderlinge samenhang dient verder versterkt te worden. Dit kan onder meer in de opzet van Academisch voor ervaringsdeskundigen. Ook dient daarbij duidelijk te worden welke hiaten er nog zijn, bijvoorbeeld op op het gebied van hulpverlening, voorlichting, training, peer support en peer advocacy.
- Het ervaringsleren dient als een belangrijk uitgangspunt genomen te worden in de opleidingen.
- Er dient consequenter ingezoomd worden op algemene competentieprofielen en niet alleen op profielen voor specifieke functies en beroepen.

Praktijken

- Omdat ervaringskennis en de toepassingen daarvan zich ontwikkelen in de praktijk, is een goede regionale en landelijke ondersteuning en inbedding aan te bevelen. Landelijk kan de VVvE een rol vervullen, maar ook kenniscentra, opleidingen, zorgbelang organisaties en herstellbureau's kunnen hierin een belangrijke rol vervullen.

- In de praktijk zelf dient er structureel ruimte te zijn, waar samenwerking en confrontaties tussen ervaringsdeskundigen en reguliere hulpverleningspraktijken besproken, bereflecteerd en onderzocht kunnen worden. GGz instellingen dienen hiervoor te zorgen.

Onderzoek

- Er dient een landelijke database opgezet te worden met Nederlandse en buitenlandse literatuur over ervaringskennis. Dit kan in samenwerking met de database van het leernetwerk van SCIP. De VVvE kan hierin een rol vervullen. Op Europees niveau verdient het initiatief voor een Europees Kennis Centrum voor ervaringskennis ondersteuning.
- Er moet meer onderzoek gedaan worden naar trends en scenario's met betrekking tot de (gewenste) inzet van ervaringskennis en ervaringswerkers in de zorg.
- Er dient meer onderzoek verricht te worden naar good practices m.b.t. ervaringsdeskundigheid. Hierbij gaat het o.a. om de richting en de mate waarin ervaringsdeskundige praktijken en reguliere praktijken elkaar beïnvloeden en veranderen.
- Er is meer onderzoek nodig naar de behoeften bij cliënten aan peer support en ondersteuning door ervaringsdeskundigen. Ook is meer effectonderzoek nodig naar peersupport en de inzet van ervaringsdeskundigen.
- Er zouden meer systematische en gestructureerde evaluaties plaats moeten vinden van projecten en initiatieven op het gebied van onderwijs voor ervaringsdeskundigen.
- Meer onderzoek is gewenst om de competenties beter te operationaliseren.

Kennistransfer

- Er dienen meer mogelijkheden en middelen te komen om de opgebouwde ervaringskennis toegankelijk en overdraagbaar te maken. Zowel de VVvE als kenniscentra en onderwijsinstellingen moeten hier een belangrijke doelstelling van maken.
- Voor kennistransfer dienen, om zoveel mogelijk mensen aan te spreken, verschillende media gebruikt te worden. Het gaat niet alleen om talige media maar ook om foto, film, audio en theater.

8. Literatuurreferenties

- Bassant, M. (1998). GOAL: bondgenootschap rond begeleid leren door ervaringsdeskundigen. *Passage*, 7, p. 13-24.
- Beijers, H. *Ervaringen van Kaapverdische cliënten: discriminatie in de geestelijke gezondheidszorg* /Beijers, H. In: *Deviant*. - Jrg. 11, nr. 41 (juni 2004); p. 24-26.
- Bergen A.M. van, Sok K. & H. Henkens (2008), *Buitengewoon: kwartiermaken en ervaringsdeskundigheid in maatschappelijke steunsystemen*. Utrecht/Eindhoven: Movisie / GGzE.
- Besseling J. (2012). *Op eigen wijze. 24 organisaties voor en door cliënten van de GGz*. Utrecht: Lfos
- Bock, Th., e.a. (2007). *'It is normal to be different'*. Brochure of the Trialogue Movement in Germany, Hamburg-Eppendorf: University Clinic.
- Boer M., Amiabel M. en Van Bruggen A. (2009). 'Wat wil jij? Studeren met een psychische problematiek'. Rotterdam: ROC Zadkine.
- Boer, M. (2006). *Ervaringsdeskundigheid in de BGE*. Thesis master Begeleidingskunde. Rotterdam: Transfergroep Rotterdam.
- Boertien, D & Bakel, M. van (2012). *Handreiking voor de inzet van ervaringsdeskundigheid vanuit de geestelijke gezondheidszorg*. Utrecht: Trimbosinstituut
- Boertien, D en Rooyen, S. van (2010). Ervaringskennis in de GGZ: een noodzaak. In: *Psychiatrische Rehabilitatie, Jaarboek 2010-2011*. Amsterdam: SWP.
- Boevink, W. (2000). Ervaring, ervaringskennis, ervaringsdeskundigheid. *Deviant*, 26, p. 4-9.
- Boevink, W., Beuzekom, J. van, Gaal E., Jadby A., Jong F. de, Klein Bramel, M., Kole, M., Loo N. te, Scholtus, S. & van der Wal, C. (2002) *Samen werken aan herstel. Van ervaringen delen naar kennis overdragen*. Utrecht: Trimbosinstituut/SWBU.
- Boevink, W. Plooy, A. & van Rooijen S. (red.) (2006). *Herstel, empowerment en ervaringsdeskundigheid* (pp. 93-101) Amsterdam: SWP.
- Boevink, W. e.a. (2008). Lijfsbehoud, levenskunst, verbondenheid en goede hulp. In: A. Plooy, S. van Rooijen en J. van Weeghel (red.) *Psychiatrische rehabilitatie. Jaarboek 2008-2009*. (p. 15-33) Amsterdam: SWP.
- Bruyn, L. de, e.a. (2006). *Cliënten trainen hulpverleners*. In W. Boevink, A. Plooy & S. van Rooijen (red.): *Herstel, empowerment en ervaringsdeskundigheid*. Amsterdam: SWP, p. 93-101.
- Copeland, M.E. (2000). Guide to developing a WRAP (Wellness Recovery Action Plan).
- Davidson, L., Chinman, Sells & Rowe (2006). *Peer Support among Adults with Serious Mental Illness: A Report from the Field*. *Schizophrenia Bulletin*, 32, 3, p. 443-450.
- Davidson, L., T.Schmutte, T. Dinzeo, & R. Andres-Hyman (2008). *Remission and Recovery in Schizophrenia: Practitioner and Patient Perspectives*. *Schizophrenia Bulletin*, 34, 1, 5-8.
- Depraz, N., F. Varela, P. Vermersch. (2002). *On becoming aware; A pragmatics of experiencing*. Jophn Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia

- Erp van, N. e.a. (2008). *Werken met begeleiders in de GGz met Ervaringsdeskundigheid, een onderzoek naar voordelen, valkuilen en belangrijke condities voor de inzet van scholing van BGE-ers*. Utrecht: Trimbos instituut en ROC Zadkine.
- Erp van, N. Boertien, D., Scholtens, G. & Rooijen van, S. (2011). *Ervaringsdeskundigheid en herstelondersteuning. Voorbeelden uit de geestelijke gezondheidszorg*. Utrecht: Trimbos-instituut/Kenniscentrum Phrenos.
- Erp, van, N.; Rijkaart, A.M.; Boertien, D.; Bakel, van, M.; Rooijen, van, S. (2012). *Vernieuwde inzet van ervaringsdeskundigheid. Evaluatieonderzoek in 18 ggz-instellingen*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Erp van, N., Wezep, van M., Meijer, A., Henkens, H. Rooijen van, S. (2011). *Werk en opleiding voor ervaringsdeskundigen. Transitie-experiment Eindhoven*. Utrecht: Trimbos-instituut
- Geurts, J. & Knooren, J. (2002). *Listen to me and don't think: we know best. About clients who train their professional helpers*. FICE-uitgave.
- Geurts, J. & Knooren, J. (2002). Ervaringsdeskundigheid inzetten, lessen van cliënten. *Deviant* (34), 36-39.
- Graaf, W. van de, T. van Hoek, J. Knooren, & B. Schriks (2007) *Voorlichting, Informatie en Advies op basis van ervaringsdeskundigheid*. Tijdschrift voor Rehabilitatie, 3, p. 49-53.
- GGZ Nederland (2008). *Naar herstel en gelijkwaardig burgerschap voor mensen met ernstige psychische aandoeningen*. Visiedocument Langdurige zorg. Utrecht: GGZ Nederland.
- GGZ Nederland (2010). *Agenda voor Inzet van Ervaringsdeskundigheid*. Utrecht: GGZ Nederland
- Haaster van, H. (1991). *Wartaal. Een onderzoek naar methoden van competentieverhoging in de geestelijke gezondheidszorg*. Amsterdam: Thesis.
- Haaster van, H. (1993). Patiënten in een actieve rol. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid*, 48, p. 123-135.
- Haaster, H. van, H. Jacobs, J. Knooren, W. van Poppel & C. Wesenbeek (1999). *Ontwikkeling van ervaringsdeskundigheid*. Maandblad Geestelijke volksgezondheid, 54, p. 788-796.
- Haaster van, H. (2001). *Cliëntenparticipatie*. Bussum: Coutinho.
- Haaster, H. van, & Y. Koster (2005). *Ervaren en weten*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
- Haaster, H. van, J. Knooren & C. Wesenbeek (2004). *TOED: Opleidingen voor ervaringsdeskundigen*. Passage, 13, 4, p. 10-20.
- Haaster, H. van (2008). *Betaald werk voor ervaringsdeskundigen*. *Deviant*, 56, p. 22-24.
- Haaster, H. van, D. Hidajattoellah. (2013). Ervaring met ervaringsdeskundige medewerkers. *Tijdschrift voor Rehabilitatie (verwacht)*
- Hardiman, E.R., Matthew & Hodges (2005). *Evidence-based Practice in Mental Health: Implications and Challenges for Consumer-Run Programs*. Best Practices in Mental Health 1, 1, 105-122.
- Hidajattoellah, D.R.S. (2008). *Knelpunten en oplossingen bij/voor onderwijs voor ED* Interne publicatie.
- Hidajattoellah, D.R.S. (2012). Presentatie op conferentie psychiatrie en filosofie 2012.
https://docs.google.com/file/d/1n0yGGzVII3olijMEbwDDPLuVRUj_SlfF3jtu-TrSfjTpzRexdxmjaCXVV0ay/edit?pli=1

- Hoorn, E. van (1995). De zorggebruiker: wat wil de patiënt? In: *Handboek Cliëntenparticipatie*. Houten: Bohn, Stafleu, van Loghum.
- Hoorn, E. van (2003). *De kleine zelfbeschikking en de herovering van de vraagsturing*. Amsterdam: IGPB.
- Hoorn E. van (2007). *De ervaringskennis van mensen met copd die een beroep doen op meerdere hulpverleners (c.q ketenzorg)*. Amsterdam: IGPB/ Leusden: Nederlands Astma Fonds.
- Houten van, D. (2004a) Gelijkaardig burgerschap. *Tijdschrift voor Humanistiek*, 5 (17), p. 58-62.
- Houten van D. (2004b) *De gevarieerde samenleving*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Isarin, J. (2005) *Ervaringsdeskundigheid?* In: H. van Haaster & Y. Koster-Deese (red.), *Ervaren en weten: Essays over de relatie tussen ervaringskennis en onderzoek*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel, pp. 87-98.
- Jacobs, H. (1998). *Herstellen doe je zelf*. Passage, 7, 3, p. 117-124.
- Hoorn, E. van (1995) *De zorggebruiker: wat wil de patiënt*. In: Handboek Cliëntenparticipatie, sectie A, 3310-27, Bohn Stafleu Van Lochem, Houten/Diegem.
- Hunsche, P. (2008). *De Strijdbare patiënt, van gekkenbeweging tot cliëntenbewustzijn: portretten 1970-2000*. Dolhuysreeks 1. Amsterdam: Candide.
- Kal, D. (2001). *Kwartiermaken*. Meppel: Boom
- Karbouniaris, S. & Brettschneider, E. (2008). *Inzet en waarde ervaringsdeskundigheid in de GGz*. Interne uitgave, Utrecht: Kenniscentrum Sociale Innovatie.
- Karbouniaris, S. & Brettschneider, E. (2009). *Ervaringsdeskundigheid in het onderwijs*, Utrecht: Kenniscentrum Sociale Innovatie.
- Karbouniaris, S. Wilken, J.P. , Terhaag J., Weerman A., Veen M. van, Bouwes T., & Hovenkamp L. (2011). *Landelijk profiel HBO ervaringsdeskundigheid*. Utrecht, HOED.
- Knooren J. & Van Haaster, H. (2008) Onderwijsprogramma's voor ervaringsdeskundigen. *MGV 63* (6), p. 515-525.
- Knooren J. (2009) Training psychiatric clients to become Experts by Experience. *European Journal of Social Education*, 16/17, p. 201-208.
- Knooren J. (2010) Hoe scholing in ervaringskennis en ervaringsdeskundigheid bijdraagt aan empowerment van mensen met ggz-problematiek en hun naasten. In: Tine Van Regenmortel (red.) *Empowerment en participatie van kwetsbare burgers* Amsterdam: SWP, p.46-66
- Laat, S. de (2006). *Herstellen doe je zelf. Cursus voor en door cliënten*. In W. Boevink, A. Plooy & S. van Rooijen (red.). *Herstel, empowerment en ervaringsdeskundigheid* Amsterdam: SWP, p. 73-79.
- Lam, A. (2004) Knowledge, learning and organizational embeddedness. In: Boonstra, J.J. (ed.) *Dynamics of organizational change and learning*. Chichester: John Wiley & Sons. England
- LPR (1996). *Kwaliteitscriteria en visitatiecommissie*, Utrecht.
- Oude den, T., Oosterum van, L., & Leeuw de, R. (2011). *Inzet ervaringsdeskundigheid in de GGZ: 'van stigma naar succes'*. Utrecht: Altrecht.
- Mead S.. C. MacNeil (2004). Peer support, what makes it unique? *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*. 10 (2), p. 29-37.

- Plooy, A. (2007a). Ervaringsdeskundigen in de hulpverlening – bruggenbouwers of bondgenoten? *Tijdschrift voor Rehabilitatie*, 2, p. 14-22.
- Plooy, A. (2007b). Stigma en stigmabestrijding. *Tijdschrift voor Rehabilitatie*, 3, p. 38-48.
- Veen, M. (2008). GOED onderweg. Groninger Opleiding ErvaringsDeskundigheid. *Tijdschrift voor Rehabilitatie*, 1, p. 55-65.
- Vansevenant, K. Driessens, K. & Van Regenmortel, T. (2008) *Bind-Kracht in armoede, krachtgerichte hulpverlening in dialoog*. Leuven: LannooCampus.
- Verdouw, F. (2006). *De landelijke Vakvereniging voor Ervaringswerkers*. *Rehabilitatie*, 14, 4, p. 67-69.
- Weerman, A.; Barendsen, P; Koster, C.; Meijer, R.; Nieuwenhuizen, N. van den; Oude Bos, J.; Rietveld, D.; Stollenga, M. (2012). *Deskundig door de verslaving. Praktijk en dilemma's bij de inzet van ervaringsdeskundigheid*. Amsterdam: SWP
- World Health Organisation Europe (2005). *Mental Health: facing the challenges, building solutions*. Copenhagen: WHO.

Websites – Beroepsorganisatie - VVvE (Vakvereniging van Ervaringswerkers)

www.ervaringswerkers.org

Onderzoeks- en kenniscentra (onderzoek naar inzet ervaringsdeskundigheid)

www.igpb.nl

www.socialeinnovatie.hu.nl

www.trimbos.nl

www.ervaringswijzer.nl

Cliëntenorganisaties

www.clientconsult.nl/

www.doorenvoor.nl/databank.html

www.netclients.nl

www.hetzwartegat.info/

www.anoiksis.nl

Opleidingen

www.avantus.nl

www.che.nl

www.cooperatieconquest.nl

www.fontys.nl

www.hanze.nl

www.hogeschoolrotterdam.nl

www.hva.nl

www.hu.nl

www.rocmn.nl

www.roceindhoven.nl

www.saxion.nl

www.teamanoiksis.net

www.zadkine.nl/smartsite16103.html

www.zorgbelang-groningen.nl/index.php?p=152

www.windesheim.nl